

Таємниці джерел за Медвежою горою

Автор: *Сергей Шевченко*
Київ, Україна
Опубліковано: «СоловкиЕнциклопедія»
www.solovki.ca, 2011

Витяги з архівних матеріалів оперативної розробки в'язнів Біломорсько-Балтійського комбінату НКВД СРСР уперше було вміщено в науково-документальному тритомнику «Остання адреса...» (1997–1999). Як член редколегії цього видання я виїздив у пошуковій експедиції, вивчав архівні документи спецслужб, готував матеріали для преси. Вважаю, що і мовою науки, і засобами публіцистики в популярній формі важливо донести до широкого загалу те, що відбувалося у 30-ті роки минулого століття з нашими земляками-українцями, котрих лиха доля закинула за Медвежу Гору. Колись цілком таємні, а нині розсекречені агентурні повідомлення, меморандуми, записки та інші документи ОГПУ–НКВД – специфічні свідки історії. Вони мовби воскрешають атмосферу тієї епохи й доносять з минулого голоси людей, безжально скараних на смерть більшовицькою Системою...

Комуніст з «УВО»

Відомий літератор Мирослав Дмитрович Ірчан на початку 1930-х очолював спілку революційних письменників «Західна Україна». Як редактор однойменного часопису і громадський діяч був вхожий у високі кабінети керівних працівників ЦК КП(б)У. Власні творчі справи йшли чудово: лише в сезоні 1930–1931 років на українській сцені 153 рази ставилися його драматичні твори. За останню п'єсу «Плацдарм» у постановці театру «Березіль» авторові сплатили великі відсотки (32 тисячі рублів за твір, який, на думку національно свідомого глядача, був низької вартості агіткою, перейнятою «вірнопідданчими» тенденціями).

У Харкові до Ірчана часто заходили знайомі літератори, артисти, журналісти. Але наприкінці 1933-го гостинному редакторові довелося й самому лагодитися «в гості» – виспіла розмова з ватажком українських більшовиків, ставлеником московського Кремля Павлом Постишевим.

Тогочасні масові арешти творчої інтелігенції за сфабрикованими політичними справами не обминули й «Західну Україну». Ірчан 28 грудня пішов до секретаря ЦК, змалював йому становище, пояснив, що видання доведеться закрити, бо вже нема кому працювати (до речі, за два дні до цієї розмови було заарештовано в Москві видатного українського режисера й теоретика театру Леся Курбаса). Постишев, який напередодні повернувся з Білокамінної, був вельми привітним, запевняв Ірчана, що обов'язково допоможе, дасть людей. А після аудієнції редактор, залишивши приміщення, відчув, що хтось бере його за руку і запитує прізвище. Мирослав Дмитрович назвався. Незнайомець запропонував «товаришеві» (точніше, тепер уже громадянину) Ірчану сісти в автомобіль і чергового «ворога народу» повезти в ГПУ...

«Питання про арешт Ірчана погоджено із ЦК КП(б)У» – зазначено в матеріалах архівної кримінальної справи (постанова від 27 грудня про обрання запобіжного заходу). Санкції на арешт ніхто у прокурора не питав.

Новий рік письменник «святкував» у камері. А на допиті 3 січня він уже давав свідчення про участь у «контрреволюційній організації». Його звинуватять згодом у приналежності до терористичної трійки, що готувала замах на Постишева, та в інших абсурдних «злочинах» на зразок розповсюдження у військових частинах журналу (офіційного видання!) «Західна Україна». Жодними об'єктивними даними терористичну діяльність Ірчана ніхто, звісна річ, не підтверджуватиме. Правда й те, що під час досудового слідства він назве прізвища понад 70 осіб як учасників «Української військової організації» й на тому ж допиті 3 січня додасть ще з півсотні «членів нашої організації, не зачеплених арештами...»

На фото: Мирослав Ірчан до арешта.

Мирослав Ірчан (літературне псевдо Андрія Дмитровича Баб'юка), уродженець села П'ядики (тепер Коломийський район Івано-Франківської області), українець, був членом компартії Західної України, Канади (1923–1929) та советської України. Трійкою Колегії ГПУ УРСР 28 лютого 1934-го засуджений (10 років таборів). Восени 1937 року рішення несудових органів у справі, сфабрикованій у місцях позбавлення волі, стане для Ірчана фатальним.

...Майбутній митець народився 14 липня 1896 року в сім'ї наймита. Навчався в Коломийській гімназії, потім у Львові в учительській семінарії. Першу п'єсу написав у 9-річному віці під враженням вистав українського театру «Руська бесіда».

У громадському житті галицької столиці Андрій Баб'юк брав участь як молодий соціаліст. Коли вибухнула Перша світова війна, добровільно став до лав січових стрільців – легіону в складі австро-

угорського війська. Творчий хист підхорунжого виявився на сторінках рукописного гумористичного часопису «Самохотник». А незабаром Андрій після поранення опинився в Києві. Літературних вправ не полишав і 1918 року його юнацькі військові враження склалися в першу збірку антивоєнних нарисів і оповідань «Сміх Нірвани».

З вояками Української галицької армії в лютому 1920-го Ірчан перейшов на бік червоних. За місяць вступив у компартію, був комісаром агітпоїзда, редагував газету «Більшовик». Коли повернувся з фронту, працював у школі червоних старшин, потім у редакції часопису «Галицький комуніст».

Захопившись драматургією, написав п'єсу «Бунтар», яку поставили в Умані. А 1922 року митець поїхав до хворої дружини у Прагу. Найбільш плідний період творчого життя — перебування за кордоном, де вийшли друком десятки книжок Ірчана. У Чехо-Словаччині він навчався в університеті, а в жовтні 1923 року на запрошення українських організацій виїхав до Канади. З-поміж найвідоміших його драматичних творів — «Дванадцять», «Родина щіткарів», «Товариство «Пшик», «Підземна Галичина», «Отрута», сюжети яких ґрунтуються переважно на реальних фактах.

За океаном драматург редагував журнали «Робітниця» і «Світ молоді», був серед організаторів філії літературного об'єднання «Гарт» у Вінніпезі. На батьківщину, де було йому «рідно й радісно,» повернувся в 1929-му. І хоч не все зі спадщини письменника (він творив також під псевдонімами Абба, І. Мірко, Усус та ін.) витримало іспит часом, краща її частина, на думку літературознавців, не загубилася у строкатій палітрі вітчизняного красного письменства.

У новій ролі

...Навесні 1934 року в карельських лісах поблизу Вигозера авторові п'єс дісталася найгірша з ролей у реальній політичній драмі совєтської України — роль в'язня. Утім, опинившись на командирстві Юж-Губа 1-го табунку 4-го відділення ББК, духом не підупав: комуністом був, ним і залишився, тільки хотів, щоб йому дали змогу працювати на тій роботі, на якій від нього буде більше користі. У присутності начальника командирки Швеція і вихователя Каплана Ірчан пояснив співтабірникам, що на волі він був членом партії і працював в УВО, мета якої — відокремлення України від ССРСР; з 1931 року багатьох «увіствів» вислали в табори й тепер «виловлюють залишки нашої інтелігенції».

Арендт круто змінив долю письменника й додав проблем його рідним. Ірчан надіслав листа до Омська Михайлові Винничуку — братові в перших: «Напиши Зине (дружині Зінаїді Францівні Ірчан. — *Авт.*), что с моей библиотеки пусть возьмет на память для Майи мои собственные произведения — 76 книг в красном переплете: на украинском, русском, белорусском, немецком, польском, английском, грузинском и др. языках. Зина знает, где они находятся в библиотечном шкафу. Еще раз прошу тебя, напиши Зине и постарайся, чтобы она с Майей переехала в Омск, ей теперь очень тяжело жить в Харькове, меня очень много людей знало...»

Дві телеграми Зінаїди заспокоїли главу родини: виїхала до Омська, дісталася благополучно, зустріли радо, живе в Михайла. Повідомила також, що в Харкові розпродала частину майна, решту віддала знайомим на зберігання. Твори й декілька цінних іноземних видань сховала. Надіслала чоловікові посилку. У відповідь він стисло описав життя в таборі («улаштувався нічого, але робота не за фахом») й передав привіт від Леся Курбаса.

Незабаром Ірчанові надійшли дві посилки: з Омська — з харчами і з Харкова (11 кг, цінна, на 100 рублів), у якій було 37 предметів, переважно верхня одежа, білизна, продукти, рибальські снасті та письмове приладдя.

До життя в нових умовах письменник пристосувався, хоча некваліфіковані загальні роботи на лісозаготівлі його обтяжували. Надіслав до табірної газети «Перековка» заяву, в якій зазначив, що знає редакційну роботу, виявив бажання працювати складачем.

Інформатори оперчастини повідомляли: «...організація, в котрій состоял Ирчан, внутри СССР имеет своих членов, которых он знает по фамилиям, в числе 500 чел., и за границей насчитывается около 15000 чел., но в данное время члены этой организации парализованы». «По прибытии Ирчана на командировку Полга, последний ведет тесную дружбу с з/к Курбас, разговаривая с ним постоянно на немецком для того, чтобы окружающие лагерники не понимали их разговора. Ирчан является не простым членом партии «УВО», ведет себя очень осторожно, ко всему относится подозрительно».

Леся Курбас, уродженець Львівщини (м. Самбір), син українських акторів Степана і Ванди Яновичів. Драматург, перекладач, актор. Засновник і режисер театру «Березіль» (Харків). Трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений у квітні 1934 року до п'яти років таборів. У листопаді 1937-го за рішенням особливої трійки УНКВД Ленінградської області розстріляний в урочищі Сандармох.

З повідомлення від 29 серпня 1934 року: «...В быту з/к Ирчан-Бабюк в очень близких отношениях с з/к Курбас, причём разговаривают они всегда уединенно и подолгу. Оба очень интересуются радиопередачами, особенно из-за границы, и з/к Курбас даже просил помощника начальника по КВЧ о том, чтобы им разрешили послушать иностранные радиостанции, а особенно Германию, обещая переводить содержание передачи на русский язык».

«Курбас це велика й талановита людина, — казав у таборі Ірчан про свого співрозмовника. — Таких імен, як Курбас, мало, їх можна перелічити на пальцях». А про власну персону, точніше, про перспективи перебування в ув'язненні, зауважив: «Я не думаю, що мені доведеться сидіти 10 років у таборах. Напевно, посиджу роки два, а потім мене вишлють кудись на Урал або на Кавказ, і, звичайно, я на Україну вже більше не потраплю».

«Умру від кулі ворогів ССРСР»

Співробітникам оперчастини надходила інформація з різних джерел. Як видно з розсекреченого спецзведення від 14 жовтня 1934-го, Ірчан-Бабюк розповів про свої бесіди з в'язнем Михайлом Яшунном:

«причем содержание этих бесед, для большей точности их, з/к Ирчаном были переданы и собственноручно зафиксированы в форме диалога между ним и з/к Ящунюм:

...Ящун: ...Начиная с 1927 г. они (большовики. — Авт.) арестовывают и высылают за пределы УССР всех крупных украинских работников государственного масштаба. Для чего это делается? Для того, чтобы будущему украинскому государству не дать руководителей и государственных деятелей. Вы, конечно, не знаете о том плановом, систематическом уничтожении украинской интеллигенции, т. к. Вы видели все другими глазами, но я знаю прекрасно, я работал в центральных организациях, и мне было известно, что делается по всей Украине... А что бы Вы сделали на случай войны?

Ирчан: На случай войны я могу умереть или от советской пули или от пули врагов СССР — но в одном и другом случае не как враг СССР. Я допускаю, что на случай войны враги советской власти будут уничтожены, расстреляны, а поскольку я по статье считаюсь тоже врагом — может, и меня постигнет такая судьба... А если такого не будет, я умру от пули врагов СССР на фронте, сражаясь в рядах Красной Армии.

Ящун: Я все-таки удивляюсь Вам, Вашей наивности. Я знал много членов партии и на воле, и во время заключения, которые совершенно изменили свои убеждения, хотя между ними были партийцы с 1917—1918 гг. А Вы по сегодня еще хасиды... На воле я некоторое время верил, что будут реформы, что большевистский режим изменится, но потом перестал верить. Сегодняшние мои убеждения оформились у меня окончательно после ареста».

Михайло Ящун (Ящук), уродженець Львівщини (с. Шнирів Бродівського району), українець, до арешту — старший економіст Вукоопосвіти в Харкові. Трійкою при Колегії ГПУ УССР у вересні 1933 року засуджений до 10 років таборів. У листопаді 1937-го за рішенням особливої трійки УНКВД Ленінградської області розстріляний в урочищі Сандармох.

Спроби Ящуна вести в таборі розмови на політичні теми Курбас зазвичай ігнорував — змінював тему бесіди. Деякі в'язні вважали Ящуна провокатором. Він міг, приміром, заявити таке: «СССР — это настоящая единая неделимая матушка Россия, только в сто раз хуже старой царской, ибо в царской России не было такого беззакония, террора и уничтожения других национальностей, как в СССР. Советская власть за последние годы, начиная с 1927-го, превратилась в контрреволюционную власть, в сравнении с которой даже контрреволюционные круги на эмиграции — культурнее, т. к. большевики — азиатская дичь».

«Не зрозуміли завдань»

У Карелії на табірному пункті № 5 Уніжма 4-го відділення Біломорсько-Балтійського комбінату влітку 1934 року перебували в'язні Лесь Курбас і Мирослав Ирчан. Обох їх тамтешня культурно-виховна частина (КВЧ) спробувала залучити до клубної роботи.

Як зафіксовано в оперативному спецзведенні, «пробыв на общих работах в лагерной среде довольно продолжительное время, как Курбас, так и Ирчан-Бабюк совершенно не освоились с лагерной массой и при формировании агитбригады не проявили внимания к отбираемому для этой цели контингенту лагерников, в результате чего первая же постановка этих квалифицированных специалистов, устроенная в честь л/пунктского слета, показала, что они не уяснили и не понимают задач лагерной действительности».

Вихователям не сподобалась написана Ирчаном сцена-діалог «Зіпсований сніданок». У ній шлося про багатого чужинця, якому зіпсувала апетит замітка в газеті «Известия» про успіхи будівництва в СССР і... «чомуś про успіхи табірної виробництва». Курбаса й Ирчана перевели на іншу роботу (лісовими сторожами), проте й далі залучали до культурно-виховної роботи, пильно контролюючи репертуар.

У характеристиках в'язнів чекісти зазначили: Курбас «активности к общественной жизни не проявлял, замечалась тенденция получать освобождение от работ без достаточных оснований... Производит впечатление человека, имеющего большие знания и способности, но держит себя подчеркнуто выше окружающей его массы. На исправительно-трудовую политику смотрит как на зажим человечества и принуждение».

Ирчан, працюючи на загальних роботах, «норму выполнял, но к перевыполнению не стремился. К общественным начинаниям лагерной массы, соцсоревнованию и ударничеству относился хладнокровно и свысока... Политическое значение и злободневность его произведений для клубных постановок была незначительна... В обращении с лагерниками уживчив и прост».

«Партія знає, що робить»

Першого грудня 1934 року в Ленінграді було вбито Сергія Кірова. Хазяїн Кремля, як відомо, скористався з цього для нагнітання і формального виправдання жорстокого політичного терору в країні. Чекісти збирали оперативну інформацію про реагування населення (табірного також) на надзвичайну подію.

Політв'язень Мирослав Ирчан у той час жив у карельському селищі Сегежа на узбережжі Вігозера, через яке пролягла траса Біломорканалу. Прибув туди з 5-го табірної пункту, працював у клубі і, як видно з архівних документів, спробував зустрітися (вочевидь, не з власної ініціативи) з в'язнями Хамом і Тютюнником. Останній працював помічником директора на лісовому заводі в Сегежі.

Микола Хам, уродженець Львівщини (с. Меришівці Нестерівського району), українець, до арешту — науковий співробітник Південного інституту молочного господарства в Харкові. Трійкою при Колегії ГПУ УССР у квітні 1934 року засуджений, вирок — п'ять років таборів. Микола Тютюнник, уродженець Тернопільщини (с. Ігровиця), українець, до арешту — старший референт відділу кадрів Укрлісгосту в Харкові. Трійкою при Колегії ГПУ Української ССР у жовтні 1933 року засуджений, вирок — 10 років таборів. У листопаді 1937-го обох розстріляно в урочищі Сандармох.

Другого грудня 1934 року Ирчан дістав від КВЧ завдання перевірити роботу драмгуртка на 1-му табірному пункті. Оформивши перепустку, Ирчан попросив таку саму й на завод (там працював Тютюнник). Під приводом потреби залучити в гурток робітників зустрівся з Хамом і Книшиком.

Олексій Книшук, уродженець Галичини, колишній член КП(б)У, до арешту — помічник начальника охорони кооперативів у Києві. Трійкою при Колегії ГПУ УССР у жовтні 1933-го засуджений (10 років таборів). У листопаді 1937-го розстріляний в урочищі Сандармох.

Ірчан, Хам та Книшук, як зафіксовано в документах оперчастини, виявили винятковий інтерес до вбивства Кірова. Ірчан ходив до КВЧ, цікавився, чи немає подробиць. Хтось зауважив: «Ще невідомо, чи вбивцю спіймано». Ірчан тоді сказав: «Если даже убийца и не пойман, то, во всяком случае, посадят столько людей, что убийство будет солидно оплачено».

«Впервые в жизни я увидел Книшника 9/VI-34 года, когда меня перебрасывали через л/п 1 на л/п 5, — описав враження від зустрічі Ірчан. — Я ночевал в бараке, где Книшник был дневальным. Он много говорил о себе и о своем аресте, тогда Книшник был в сильно подавленном настроении, чувствовалась горькая обида за свои страдания. Он жаловался, что его слабое здоровье не позволяет ему работать на общих работах и что его только на несколько дней оставили отдохнуть в качестве дневального...

2/XII-34 года я встретил Книшника опять на л/п 1. Он сразу начал расспрашивать меня относительно убийства т. Кирова, которое произвело на него очень сильное впечатление...

На мой вопрос, как он себя чувствует, Книшник ответил: «Плохо и очень плохо... Я понимаю, я работал в 4-м отделе, часто ездил в Польшу, только в мае 1932 года я был в Польше 8 раз, и меня можно было подозревать в шпионаже, так как на лбу у меня не написано, что я думаю и делаю. Но вот мне непонятно, для чего арестован и осужден ряд видных людей, членов партии, членов ВУЦИКа, заслуженных революционеров».

Когда же я сказал, что, несомненно, для этого есть ряд глубоких причин и что партия и Соввласть знают, что и для чего они делают, Книшник опять сказал: «Вот это единственное, что и меня поддерживает. Бывает, что вкрадываются черные мысли, но я думаю и убеждаю себя, что ведь Партия знает, что делает»...

По моему мнению, Книшник не дышит одной грудью со страной, — дійшов висновку Ірчан. — Он «єдиноличний» со своими вздохами, думая исключительно только о себе. К сожалению, позднее время и занятость Книшника в хлеборезке не позволили мне развернуть разговор шире...

При моей встрече с Тютюнником 3/XII-34 г. он был очень и очень скупой на разговор. Убийство тов. Кирова он расценивает как дело какого-то фанатика и уверен, что оно не имеет политической подкладки... Касаясь нашего заключения, он сказал: «Аресты по делу «УВО», хотя только политическая конъюнктура, но фактически это «политический бандитизм».

«Бути корисною людиною»

З-поміж знайомих Ірчана був в'язень-українець на прізвище Атлас, з яким, до речі, спілкувався в таборі й Лесь Курбас. У день релігійного свята Ірчан адресував Атласові кілька теплих слів, передавши листа одним зі співтабірників (останній був інформатором оперчастини):

«Любимый хороший Петр! Как вы живете, вспоминаете ли про меня? Я еще в Сегеже, но надеюсь, в недалеком времени уеду в Медвежку работать над пьесой. Об этом я написал заявление т. Рапопорту и надеюсь, что просьба моя будет удовлетворена. Если бы не эта сволочная подлая история в Ленинграде (негодный акт над т. Кировым), то я, может, уже работал бы литературно. Ал. Степ. (Курбас. — *Авт.*) очень хорошо себя чувствует (правда, некогда писать). Ставит сейчас пьесу Славина «Интервенция» и вообще с радостью работает. Передал привет и любит Вас так же тепло и хорошо, как и раньше. В моей собственной жизни произошло изменение, про которое Вы, может быть, уже слышали. Я разошелся с любимой женой, и она уже вышла замуж. Помимо того, что это очень трудно переживать, это очень большая для меня утрата. Но что поделаешь, нужно перенести и этот тяжелый груз. Как выдержит только спина, — но, очевидно, выдержит. Мне нужно втянуться в любую работу, работать над собой всеми силами, работать для себя и для всех и в новой работе добывать снова свою жизнь, найти нужное равновесие и быть полезным человеком. Нелегко мне то, что за перестройку жизни берусь на 35 году. По-моему, это еще не поздно, правда, Петро? Ну, Вам уже не так много осталось быть здесь, и скоро Вы будете равноправным гражданином СССР. Мы с Ал. Ст. приедем позднее и твердо верим, никто из нас своей работой не принесет стыда великой социалистической Родине. Позднее буду писать. Отвечайте. Привет т. Ходоровичу. Крепко жму Вашу руку и целую Вас. Ваш М. Ирчан. 19/I-35 г.»

«Нас вирішили знищити...»

Лесь Курбас якийсь час працював у Медвежій Горі (у документах НКВД писали «Мед.-Гора»), потім його повернули до Сегежі. Враження від цієї зустрічі Ірчан описав так: «Курбаса А. С. я застала в крайнє подавленном настроении, он в буквальном значении этого слова — совершенно растерялся и, как сам говорит, — чувствует, что теряет над собой контроль.

«Почему меня сняли с работы в театре и вывезли опять в Сегежу, да еще на подконвойный пункт, — я не имею ни малейшего понятия, даже не могу догадаться. В театре я работал все время честно, с большим удовольствием, и никогда не было даже у меня мысли сделать хотя бы один противозаконный шаг. В театре мне неоднократно предлагали отправить нелегальным путем письма, получать на частных лиц из дому деньги, но я категорически отказался, т. к., во-первых, мне решительно нечего писать, чтобы миновать лагерную цензуру, и, во вторых, я и не думал и не думаю ставить свою семью в нелегальные отношения с Соввластью.

Чем объяснить мою неожиданную переброску в 4 отделение, да еще на л/пункт 1? Я не знаю, решительно не знаю. Неужели то, что в своей последней речи на Всеукраинском съезде Советов Постышев опять упомянул обо мне? Но ведь же на протяжении 1934 года подобные выступления встречались часто на страницах как украинской, так и центральной московской прессы. Неужели меня считают слишком опасным для работы в Мед.-Горе. Почему же? В чем заключаются эти опасения? Пункт у меня только 11, значит, даже при сегодняшней ситуации он не играет решающей роли. Возможно, что моя переброска связана с каким-то

подлым, лживым, но удачным доносом на меня в III отдел. Мне известно, что часть верхушки в театре была против меня, опасаясь конкуренции. Знаю также, что в театре я как режиссер был очень нужный, тем более, что серьезной культурной режиссуры у них нет. И все-таки в самом разгаре моей работы — меня вывезли.

Я был всегда большим оптимистом, но теперь опасаясь за себя — я стал пессимистом, мое состояние духа ужасное. Я потерял жизненную перспективу. Первоначальные трудности давались легче, тогда мы имели какие-то иллюзии, — дівлюсь невеселими думками Курбас. — Тот факт, что меня без всяких причин с моей стороны вторично в жизни арестовали и осудили на жалкое существование, доказывает, что по специальности нам работать не разрешают. Мало того, я все больше убеждаюсь, что нас решили медленно, но планоно физически уничтожить совсем. Мне дали срок 5 лет, но жизнь сокращают на 20 лет. Я впервые в жизни серьезно призадумываюсь — стоит ли вообще тянуть такое жалкое существование и отравлять себе и своей семье жизнь. Я не верю и в то, что буду работать еще на Мед.-Горе. Считаю, что на л/п № 1 я временно, что меня с этого пересильного пункта перебросят дальше, потому я даже свои вещи оставил в УРЧ (рос. — учетно-распределительная часть. — *Авт.*). Я часто забываю, что я в ужасных условиях, и что надо мной и моей жизнью издеваются и что кругом меня враги советской системы и власти, которые часто радуются надо мной, т. к. не считают меня своим, частью сочувствуют мне, а видеть сочувствие врага мне противно и больно. Все-таки постараюсь, пока хватит сил — выдержать. 26/1-35 г.»

«Чи варто далі жити?»

У спогадах колишнього в'язня Василя Єрещенка (лист історика-архівіста М. Новікова в «Советской культуре», 1989 рік) є відомості про перебування взимку 1935-го Леся Курбаса й Мирослава Ірчана на східному узбережжі Виг-озера (табірний пункт В'янь-Губа). «Держался он (Курбас. — *Авт.*) особняком, был немногословен и совершенно сед. Норму на лесоповале выполнять он не мог и поэтому подметал идущую по льду озера санную дорогу, по которой возчики на санях возили лес с берега на баржу. Другим был драматург и прозаик Мирослав Ирчан. Моложе Курбаса, крепче физически, он работал вместе со всеми в лесу... И еще был чех Урбанік — музыкант и композитор. Объединившись, они написали и поставили на сцене лагерного клуба оперетту, которая называлась «Сон на Вянь-Губе». В завуалированном виде в ней зло и искусно высмеивались лагерные порядки. Урбанік сам из подручных средств смастерил инструменты и подобрал исполнителей в оркестр, их было 12—15 человек. Артистов-любителей отбирал Курбас. Оперетта шла каждую субботу, и всегда зал был переполнен. Кроме нее, Курбас ставил еще несколько небольших пьес и всегда с огромным успехом».

Край театров на В'янь-Губі поклали несподівано. Навесні 1935 року з Управління таборів ББК прибула комісія для перегляду репертуару. Вранці надійшла звістка, що Курбас, Ірчан та Урбанік в ізоляторі і що їх заберуть. Потім казали, що всіх трьох відправили на Соловки. У 8-му Соловецькому відділенні ББК, якщо вірити агентурній записці від 14 квітня 1936 року, Ірчан перебував у пригніченому стані. Часто в розмовах запитував, що далі буде з ним, і дійшов висновку: «Ми вже кінчені люди, з нами розправилися раз і назавжди». Висловлював бажання провести решту життя хоча б у віддалених місцевостях Союзу, казав навіть: «Я замислююся, чи варто далі жити?»

«Свое заключение он поясняет специальной политикой, проводимой Постышевым и имеющей целью ликвидацию целой прослойки украинской партийной интеллигенции, происходящей с Западной Украины, — сказано далі в агентурній записці. — Считаю, что Соввласть беспримерно в истории жестоко расправляется с людьми, ни в чем не повинными и работавшими для революции... Соввласть этим убивает творческие силы, могущие быть использованными для строительства социализма. Особенно на это действует подавляющая лагерная атмосфера и моменты массового скопления уголовного элемента, как, например, в театре и на собраниях. В лагере он впервые столкнулся с этим элементом, и на него сильно подействовало особенно то, что Соввласть считает этот элемент более близким себе, чем лица, осужденные по так называемым к-р статьям. Заявляет, что исправительно-трудовая политика в лагерях не дает никакого положительного результата».

Ірчан єдинсвенний человек, с которым Курбас поддерживает близкие отношения. Ирчан высказывает свое мнение и мнение Курбаса, что национальная политика партии и Соввласти идет зигзагами. Так, например, национальная политика 1932—1935 гг. диаметрально противоположна национальной политике 1924—1925 гг., которая, по их мнению, была правильная. Этой политики Курбас и придерживался в своей работе в театре «Березиль». Курбас признает, что с точки зрения теперешней национальной политики его работу можно признать контрреволюционной».

«Розвіялися ілюзії»

Навесні 1936-го на Соловках, як повідомляли табірні інформатори, колишні українські компартійці розділилися на дві ворожі одна одній групи. Перша цілком роззброїлася перед органами НКВД і стала на шлях виправлення — це письменники Григорій Епик, Володимир Штангей, Мирослав Ірчан, колишній боротьбист Борис Пєроцький. Другу групу становили ті, хто не давав жодних показань. Останні вважали перших провокаторами, бо їх «дуже часто можна зустріти спеціально серед реакційного середовища». Наприклад, в'язень Кузьменко в канцелярії фінчастини сказав про Епіка й Ірчана, що «ці люди багато написали на себе й на інших. Цим самим посадили багато людей ні в чому не винних...»

Тимопій Кузьменко, уродженець с. Лютенські Будища (Зіньківський район Полтавської області), колишній член КП(б)У, до арешту — викладач історії в Інституті червоної професури в Харкові. Трійкою при Колегії ГПУ УССР у лютому 1934-го засуджений (10 років таборів). У листопаді 1937 року розстріляний в урочищі Сандармох.

Так висловлювалися й деякі інші колишні партійці («Тот кто на себя много клеветал, тот долго будет сидеть, и будущее его надо считать умершим, а те кто не признавал себя виновным, — надо считать, что скоро они будут освобождены»). Ірчана в той період якийсь співтабірник характеризував так: «Витриманий. Я був і залишуся комуністом, — каже він. Жодних розмов ні з ким не веде. Настрій бадьорий».

Восени 1936-го країна обговорювала проект сталінської Конституції ССРР. Щодо цього, як інформували чекістів їхні негласні помічники, Ірчан мав власну думку: «Вопрос о Конституции меня интересует исключительно с практической стороны, т. е. скоро ли будут освобождать из лагеря. Из той атмосферы, в которой объявляется новая Конституция, не видать возможности скорого освобождения». А в грудні того ж року після чергового великого форуму, що відбувся в Москві, письменник зауважив, що промова Сталіна була «только для заграницы, в общем, после всех этих съездовских выступлений у меня развеялись всякие иллюзии на каное-либо смягчение моей участи, а также и на амнистию. Все имеющие 58-ю статью теперь осуждены на физическое уничтожение».

«В очах глибокий сум»

На Соловках Лесь Курбас і Мирослав Ірчан працювали, можна сказати, за фахом, далеко не відриваючись від театральних підмостків.

Відвідувачами тамтешнього «храму Мельпомени» були енкаведисти й так званий соціально близький табірний контингент. Режисер залучав до участі у виставах українців, а це не всім подобалося, на Курбаса писали доноси. Побюючись склоки, Володимира Крушельницька, приміром, категорично відмовилася виступати на сцені. В одному з повідомлень від 12 травня 1937 року зазначено: «Антипов сказав в комнате № 29 финчасти, что нужно уничтожить украинскую группировку в театре, Курбас уже снят, будут еще сняты Ирчан и Паламарчук... В общем, склока в театре ничуть не ослабела, и вывоз Курбаса и Ирчана все объясняют как результат склоки. Такого мнения все украинцы; единственный Гуцуляк говорит, что причина вывоза Курбаса — не театральная склока, а определенное мероприятие по отношению к украинцам».

Володимир Крушельницька, уродженка Коломиї (Івано-Франківська область), українка, до арешту — асистентка Всеукраїнського венерологічного інституту в Харкові. У квітні 1935-го засуджена (5 років таборів). У грудні 1937-го розстріляна в Ленінградській області.

Олексій Паламарчук, уродженець Буковини (с. Станівці), українець, колишній член КП(б)У, до арешту працював директором Онуфрійського радгоспу в Харківській області. У лютому 1934-го засуджений (5 років таборів). У листопаді 1937-го розстріляний в урочищі Сандармох.

Семен Гуцуляк, уродженець Хмельниччини, українець, службовець. Військовою колегією Верховного Суду ССРР у листопаді 1935-го засуджений (10 років таборів). У листопаді 1937-го розстріляний в урочищі Сандармох.

У спогадах Підгайного є згадка: «1933 року в Харківській пересильній тюрмі поруч зі мною, в набитій людьми камері сиділо двоє українців з трохи відмінною від нашої вимовою. Ці два молоді кремезні хлопці

були шахтарями і походили з Канади. «Так, дорого б я дав, щоб зустріти того милого товариша Ірчана, що розпинався та розхвалював у Канаді той рай, який він тут з большевиками створив», — говорив один з них, і обличчя йому кривилося. Виявилося, що завдяки Ірчанові кілька сот українців з Канади, повіривши його обіцянкам, подалися з далекої Канади будувати на Україні соціалізм та зажити на власній землі щасливим і радісним життям... Згодом, очевидно, і сам Ірчан побачив, що той рай не такий, як йому видавався спочатку».

На Соловках Підгайний не нагадав Ірчанові ні про «Плацдарм», ні про канадців, бо з нього було вже досить: «розгублений, вимірював Мирослав Ірчан на прогулянках двір соловецького Кремля, і в очах йому лежав глибокий сум»...

«Належить розстріляти»

На початку серпня 1937 року розпочалася операція з репресування «найбільш активних антисоветських елементів і колишніх куркулів, карателів, бандитів, білих, сектантських активістів, церковників та інших контрреволюціонерів, що проводять у таборах активну антисоветську підривну роботу». Як зазначалося в цілком таємній шифровці НКВД від 5 серпня 1937 року, всі ці «контингенти» після розгляду трійками їхніх справ належало розстріляти.

Тюремне начальство підписало нашвидкуруч складені довідки про кожного приреченого. Ось текст документа, датованого жовтнем 1937 року: «Ірчан Мирослав Дмитрієвич, он же Бабюк Андрей Дмитрієвич, 1896 г. р., ур. Галиции, служащий, образование высшее, писатель-драматург, подпоручик австрийской армии, хорунжий «УГА», б. член

КПЗУ, б. член КП Канады с 1923 по 1929 год и б. член КП(б)У, гражданин СССР.

Является активным участником к-р организации «УВО». Участвовал в подготовке восстания и террористических актов к-р организации и был выделен как исполнитель терактов.

Суд. Тр. КОГПУ УССР от 28.11.34 г. по ст. 54-11, 16, 6, 8 УК УССР заключен в к/л на 10 лет.

Отбывая наказание в Соловках, установил тесную связь с членами к-р нац. организации «УВО» и, в частности, с Курбасом и Ящун. Продолжает оставаться на своих к-р нац. убеждениях. Высказал недоверие в правдоподобность показаний врагов народа Пятакова и др. членов террористического центра. Заявляет, что они дали показания под давлением следствия. Считает, что в СССР нет демократических свобод. Украина разорена культурно и политически».

175
СПРАВКА №...

на ГУЦУЛЯКА Семена Прасевича.

ГУЦУЛЯК, Семен Прасевич, 1897 г.р., гр-н СССР,
ур.г. Буковина /Австрия/, украинец, служащий, окончил
училище, землемест, б.член ВНИ/б/, б.лейтенант
Австрийской армии.

Является членом неэтнической и шкеновской орга-
низации «УВО». Проводил вредительскую работу по
линии Госплана, был связан по шкеновской деятельности
с консулятом Польши.

Осужден Тр.Трибуналом УССР 28.11.34 года на 10 лет.

По прибытии на о.Соловки среди лагерников про-
водят к-р.разговоры, распространяя клевету на руково-
д-ля работников Сов.Украины. Указывает свидетелем,
что на остальея заграничье. Указывает клеветнические
слухи об органе НКВД. Ведет а/сов.пораженческую
агитацию в Советском Союзе.

НАЧ СОЛОВЕЦКОЙ ТЮРЬМЫ ГУТБ
СТ МАЙОР ГСС БЕЗОПАСНОСТИ
/МАЙЕР/

ПОМ НАЧ ТЮРЬМЫ КАП-тан ГС
/РАБОВСКИЙ/

Сфабриковані протягом двох місяців оперчастиною Соловецької тюрми справи на 1116 осіб розглянула 9 і 14 жовтня особлива трійка УНКВД Ленінградської області. 3-поміж 134 «українських буржуазних націоналістів», які нібито створили на Соловках контрреволюційну організацію «Всеукраїнський центральний блок» і підлягали розстрілу (справа № 103010-37 р.), є ім'я Мирослава Дмитровича Ірчана. Протокол № 83 засідання особливої трійки підписали Заковський, Гарін та Позерн. Гарін (Жебенів) Володимир (Іван) Миколайович, (1896—1940) народився в сім'ї священника в Харкові. Чекіст з 1919 року. Майор держбезпеки. Позерн Борис Павлович, він же Западний, Степан Злобін (1882—1939), уродженець Нижнього Новгорода, партійний діяч, соратник С. Кірова. Прокурор Ленінградської області. Розстріляний. Реабілітований 1957 року.

Приречених в'язнів відправили до Кемі, а звідти вивезли залізницею до Медвежої Гори. Протягом п'яти днів — 27 жовтня, 1—4 листопада — в урочищі Сандармох на 19-му кілометрі автошляху Медвежогорськ — Повенець капітан держбезпеки Михайло Матвеев особисто виконав вирок (іноді катові допомагав помічник коменданта УНКВД молодший лейтенант держбезпеки Алафер). Фігурантів «української» справи, 3-поміж них і Мирослава Ірчана, розстріляно 3 листопада 1937 року.

Акти про виконання смертних вироків двом іншим групам «соловчан» підпишуть старший лейтенант держбезпеки Олександр Полікарпов і майор держбезпеки Микола Антонов (Грицюк) відповідно у грудні 1937 та лютому 1938 року.

Долі катів. Матвеева нагородили («за успешную борьбу с контрреволюцией») цінним подарунком і орденом Червоної Зірки, а невдовзі заарештували й засудили до 10 років позбавлення волі. Щоправда, у Волзькому концтаборі біля Рибінська він сидів недовго: почалася війна, його звільнили. Помер — у 1971-му. Доля Полікарпова склалася інакше: після арешту Матвеева написав передсмертного листа на ім'я нового начальника УНКВД Ленінградської області Гоглідзе і застрелився. Антонов (Грицюк) у жовтні 1938 року заарештований і 22 лютого 1939-го розстріляний.

...У квітні 1956 року військовий трибунал Київського військового округу переглянув справу і реабілітував Ірчана посмертно. Насамкінець — ще один документ з архівної теки: «Мирослава Ірчана я стрічав кілька разів у Харкові, куди їздив із Києва в літературних справах. Був знайомий з його літературною творчістю (прозою, драматургією), основною темою якої здавалась мені боротьба проти українського буржуазного націоналізму. Ніяких антирадянських висловлювань від Ірчана я ніколи не чув. Пам'ятаю, що серед товаришів-комуністів (я тоді ще не був членом партії) Ірчан користувався великою пошаною. М. Рильський. 20/І.1956».

На снимках: учетно-статистическая карточка Николая Хама и справка на Семена Гуцуляка из архивных дел НКВД.